

UDK:811.512

Shahnoza RASULOVA,
University of Business and Science Tashkent filiali o'qituvchisi, PhD
E-mail:shahnozarasulova8322@gmail.com.

XISLAT BAYOZLARIDAGI DINIY-FALSAFIY SHERLAR TASNIFI VA ULARNING MATN XUSUSIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yashab ijod etgan ma'rifatparvar shoir Sayid Haybatullohxo'janing "Armug'oni Xislat", "Savg'oti Xislat", "Hadyayi Xislat", "Tuhfayi Xislat" bayozlaridan o'rin olgan diniy-falsafiy mavzudagi she'rlar tasniflandi va ularning matn xususiyatlari yoritildi. Mavzuni yoritishda qiyosiy-tarixiy, matniy-qiyosiy, statistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Kalit so'zlar: qo'lyozma, matn tarixi, adabiy manbashunoslik, qissa, masnaviy, bayoz, qofiya, g'azal, asosiy matn, hoshiya.

КЛАССИФИКАЦИЯ РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИХ ПОЭМ В ХИСЛАТ БАЯЗАХ И ИХ ТЕКСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Аннотация

В данной статье классифицированы и изучены по тематике стихотворения из сборников "Армугони Хислат," "Савготи Хислат," "Хадаи Хислат," "Тухфай Хислат" поэта-просветителя Саида Хайбатуллохходжи, жившего и творившего в конце XIX - начале XX веков. При освещении темы были использованы сравнительно-исторический, текстово-сравнительный, статистический методы анализа.

Key words: text history, literary source studies, story, masnavi, bayaz, rhyme, gazal, main text, margin.

CLASSIFICATION OF RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL POEMS IN XISLAT BAYOZS AND THEIR TEXT CHARACTERISTICS

Аннотация

In this article, poems from the collections "Armugoni Xislat," "Savg'oti Xislat," "Hadyai Xislat," and "Tuhfai Xislat" by the enlightened poet Said Khaybatulloxoja, who lived and worked in the late 19th and early 20th centuries, were classified and studied by subject. When covering the topic, comparative-historical, text-comparative, and statistical analysis methods were used.

Ключевые слова: история текста, литературное источниковедение, повесть, маснави, баяз, рифма, газель, основной текст, поля.

Kirish. Haybatullohxo'ja Xislat (1880-1945) tomonidan tuzilgan toshbosma bayozlar mumtoz adabiyotimiz ijodkorlarining noyob asarlarini o'zida jam etgan manbalardandir. Bu bayozlarga shoirming o'zi yuksak baho berib, tarjimayi holida quyidagilarni yozgan: "Men tuzgan bayozlar: "Armug'oni Xislat", "Hadyayi Xislat", "Tuhfayi Xislat", "Savg'oti Xislat". Bu to'rt bayozda Navoiy, Lutfiy, Amiriy, Furqat, Muqimiy, Miskin, Pirimqori, Shavkat, Kamiy, Fuzuliy, Yusuf Saryomiy kabi o'zbek xalqi shoirlarining nodir she'rlari, go'zal muxammaslari, yozishgan xatlari, aytishgan hasratlari ko'p... Mening bayozimda she'ri yozilgan shoirlarning ko'pi – Furqat, Muqimiy kabilar menga zamondosh. Shuning uchun ham mening bu bayozlarim XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarini o'z ichiga olgan o'zbek adabiyoti tarixining eng boy va eng nodir hazinasi hisoblanadi" [1;71].

Xislat bayozlarini mukammal tavsiflash, kompozitsion qurilmasiga xos o'zgachaliklarni belgilash, she'rlarining tanlanish mezonlarini aniqlash va ilmiy yangiliklarni keng jamoatchilikka taqdim etish muhim vazifalardan sanaladi. Ushbu bayozlar tadqiqi faqatgina Haybatullohxo'ja Xislatning tashabbuskorligi, yuksak jasoratining namoyon etib qolmaydi, balki shoirming dunyoqarashi, estetik didi, ruhiy-hissiy olamini o'rganishda ochqich vazifasini ham bajaradi.

Adabiyotlar tahlili. "Armug'oni Xislat", "Savg'oti Xislat", "Hadyayi Xislat", "Tuhfayi Xislat" bayozlaridan o'rin olgan she'rlarni tahlil qilar ekanmiz, shoirming tafakkur olamining kengligi, Sharq mumtoz adabiyotining bilimdoni

ekanligi anglashiladi. Bayozlardan jami 86 ijodkorning 300ga yaqin nazmiy asarlari o'rin olgan.

Tahlil va natijalar. To'plamlardagi she'rlarning mavzu-mundarijasini, shartli ravishda, quyidagicha tasnif etish mumkin:

a) diniy-falsafiy; b) ishqiy mavzudagi; s) ijtimoiy mavzudagi she'rlar.

Diniy-falsafiy. Din va badiiy adabiyotni biri-biridan ajratib bo'lmaydi. Asrlar davomida xalqimiz she'riyatni-adabiyotni insonni ma'nan oziqlantiruvchi, go'zal fazilatlar sohibiga aylantiruvchi manba sifatida bilganlar. Xislat bayozlaridan o'rin olgan diniy mazmundagi she'rlar dastlab hamd, munajat va na't ruhida yozilgan she'rlar misolida tahlil etildi.

Hamd she'rlar. Musulmon xalqlari adabiyotlarida deyarli barcha asarlar Alloh taoloni ulug'lovchi hamd-u sano, undan najot so'rovchi – munajat, payg'ambarimizning yaxshi sifatlarini aytib, madh etuvchi na't bilan boshlanadi. Bu haqda Hazrat Navoiy "Badoe' ul-bidoya" devoni "Debocha"sida ta'kidlab o'tadi: "...har harf g'azaliyotining avvalgi g'azalini yo Tangri taolo hamdi bila muvashshah, yo rasul alayhissalom na'ti bila mufattah, yo bir ma'viza bilakim, bu ikki ishdin biriga dol bo'lg'ay, muvazzah qilindi" [2;21].

Hamd – bandaning Yaratganga jamiki ne'matlari uchun shukronasi, qullik maqomidan rizolik izhoridir. Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asarida bu tushunchalarga shunday ta'rif berilgan: "Tengri azza va jallaga hamd aytisalar, oni tavid derlar. Va agar Muhammad mustafo alayhissaloti

vassallomni vasf qilsalar, na't derlar. Agar Tengri hazratinda tazarru qilsalar, munojot o'qurlar" [3;76].

Haybatullohxo'janing bayozlarida mumtoz adabiyotimizning yetakchi mavzularidan bo'lgan hamd-u munojot, na't ruhidagi she'rlar asosiy o'rinni egallagan.

"Savg'oti Xislat" bayozida g'azal janrida yozilgan bitta hamd Muhayyir Xo'qandiy qalamiga mansub:

Xudovandiki aylar abr dudidin sharar paydo,
Qilur har shayda o'zga xosiyat, o'zga asar paydo.
Ko'kortib sabza aylab, tog' etagin loladin mamlu,
Chiqorib tosh ichidin suv, qilur naydin shakar paydo...

[4;2]

Shoir g'azal baytlari orqali Alloh taoloning "Al-Bari" – "yo'qdan bor qiluvchi" sifatini ulug'laydi. Allohning Yaratuviligiga dalil sifatida "abr dudidin sharar" – tutun kabi bulutdan chaqmoq, yashin paydo bo'lganligini, har narsalarni o'z xususiyatlariga ega holida yaratib, tosh ichidan suv, nay (qamish)dan shakar paydo qilish qudratini misollarda dalillaydi. Qur'oni Karimning "Baqara" surasi 117-oyatida keltirilgan:

يَدْبِغُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُن فَيَكُونُ

"U osmonlaru yerni paydo qiluvchidir. Biror ishni qilmoqchi bo'lganida, unga: "Bo'!" – desa, bo'laveradir", – oyat she'r mazmuniga singdirilib yuborilgan [5;97].

"Armug'oni Xislat" bayozida hamd mavzuda yozilgan 2 ta she'r mavjud bo'lib, ular Navoiy, Ahdiy ijodiga oiddir.

Munojot. Mumtoz she'riyatda munojot tariqasida yozilgan she'rlarga ijodan o'rin ajratish adabiy an'nalardan biridir. Munojot – "yalinish, yolvorish" ma'nolarini anglatadi [6;354]. Nurboy Jabborovning ta'rifiga ko'ra: "Munojot – o'z mohiyatidan ogoh insonning Yaratganga iltijosi. Undan boshqa hech kimning huzurida aytmaydigan iqromomasi" dir [7;129].

"Tuhfayi Xislat"da 2 munojot mavjud. Bayoz Xislat qalamiga mansub munojot bilan boshlanib, Pirimqori Andijoniyning shu mazmundagi she'ri bilan yakunlanadi. Xislatning g'azal yo'lida yozilgan munojotini Alloh sinov uchun bergan umrini zalolat – xorlik, adashmoqlik yo'lida kechirib, toat-ibodatini "dilu jon birla" bajarolmaganini, tiriklik chog'ida elga qilgan ba'zi adovatlari ila O'zining oldiga (qaro yer ostig'a) qay yuz ila yuzlanishdan nadomatda ekanligidan boshlaydi:

Xudoyo qilmadim senga dilu jon birla toatni,
Kechurdum behuda umrum kezib rohi zalolatni.

Qayu yuz birla borgumdur qaro yer ostig'a, yo Rab,
Yurub ustida qildim elg'a ko'p bug'zu adovatni.

Bizning ahli sunna val-jamoa mazhabimizga ko'ra, inson dunyodan o'tib qabrga kirganda Munkar va Nakir nomli ikki farishta tomonidan so'roqqa tutilishi haqdir. Shoir ushbu farishtalarning so'roqlariga javob berishda zabanoni go'yo – tilini yaxshi va biyron gapiradiganlardan bo'lishini tilaydi:

Iloho, aylag'il go'yo zabanimni javobig'a,
Kirib Munkar Nakir go'r ichra bas qilsa siyosatni.

Keyingi bandlarda shoir insonning qusurlardan xoli emasligini, o'tkinchi havaslarga berilib, qiyomat kunini unutkaniga iqror bo'ladi:

Yedum, ichdum jahonni ayshig'a mag'rur bo'lib, lekin
Dilimg'a olmadim hargiz hisobi ul qiyomatni.

Gunohimni, Xudovando, o'zing avf etmasang mushkul,
Hamisha ayladim fisqu fujur, kizb-u xiyonatni.

G'azal maqta'sida shoir Allohning ismlaridan biri Karim (birov so'ramasa ham, hech bir evaz olmasdan narsalarni ko'plab ato etuvchi, karamli ishlar va xislatlar sohibi)dan jamiyki insoniyat jam bo'ladigan mashhargohda gunohga g'arq bo'lgan bandasiga jannatidan joy ato etishini so'rab iltijo qiladi: Karimo, tangla san g'arqi gunah Xislatga jannatdin,

Karam qil ahli mahshar ichra chekturmay xijolatni [8;2].

"Tuhfayi Xislat" so'nggidagi Pirimqori Andijoniy yozgan "Ey isming erur Fattoh, dil qulfini vo qilg'il, Zikring ila fikringni, ko'nglum ichra jo qilg'il" satrlari bilan boshlanuvchi, shuningdek, "Savg'oti Xislat"dagi Muhayyir ijodiga mansub "Ne yuz birlan qilay izhor arzi muddao, yo Rab, Ne til birlan deyinkim hojatim qilg'il ravo, yo Rab" matlali munojotlar ham chuqur mazmunga egaligini ta'kidlash zarur. Bu munojotlarining Xislat bayozlaridan o'rin olganligini ularning shoir falsafiy tafakkuriga, dunyoqarashlariga mos ekanligi bilan izohlash mumkin.

"Armug'oni Xislat"da 7 ta munojot bo'lib, ular Furqat, Shavkat Iskandariy, Pirimqori Andijoniy, Miskin Toshkandiy, Hilmiy Samarqandiy, Xislat qalamiga mansub.

Na't she'rlar. Sharq kitobatchiligida hamdlardan so'ng payg'ambarimizga bag'ishlangan she'rlar o'rin olishi adabiy an'anaga aylangan. "Na't – payg'ambarimizni madh etish, yaxshi sifatlarini aytib maqtash" ma'nolarini anglatadi [9;444].

"Tuhfayi Xislat"da 2 ta na't mavzusidagi she'r mavjud. Ular Muhayyir Xo'qandiy va Pirimqori Andijoniy qalamiga mansub.

Shukrkim, bizlarni qilding ahli islom, ey Xudo,

Ummati Ahmad erurmiz deb anga sallı alo!

Yor o'lub doim habibing ta'zimin aylab bajo,

Ul Abu Bakr, Umar, Usmon, Aliyul Murtazo,

Ravzayi pokig'a bo'lsun bosh ila jonim fido.

Pirimqori Andijoniy ijodiga oid bu she'r lirikaning muxammas janrida yozilgan, jami 35 misradan iborat. She'rda payg'ambarimiz, choryorlar, Hasan, Husaynga xos fizilatlar – ezgu xulqlar madh etiladi. Me'roj kechasi, Jabroyil alayhissalom bilan bog'liq voqealar tilga olinadi. Ibrat olishga da'vat qiladigan bu muxammasga Xislat o'z bayozidan o'rin ajratgani bejiz emas. Xalqining ma'rifatda, din-u diyonatda sobit bo'lishi Xislatning oliy maqsadlaridan bo'lgan.

"Savg'oti Xislat"da payg'ambarimiz madhiga bag'ishlangan bitta g'azal bo'lib, u Muhayyir qalamiga mansub. "Armug'oni Xislat"da esa 10 ta na't ruhida yozilgan she'rlar bor. Ular Faqiriy ("Xushtarz har bayoni bayon Muhammad ast"), Miskin ("Ey xosi qurbi mahrami asrori Kibriyo"), Qoriy Xo'qandiy ("Ey shohbozi qudsiy, toji baqo muborak"), "Ey g'ubori maqdaming, bo'lsun ko'zumg'a to'tiyo"), Pirimqori Andijoniy ("Siza jon fido, ey habibi Xudo"), Shavkat Iskandariy ("Umidam visolat hayot an-nabiy"), "Meni benavo yo hayot an-nabiy"), Toib Xo'qandiy ("Dilam beqarorast hayot an-nabiy"), Kamiy ("Degum doimo yo hayot, an-nabiy") va Qassob kabi shoirlar qalamiga mansub.

E'tibor bersak, na't she'rlarning ikkitasida "Hayot an-nabiy", ikkitasida "Yo hayot an-nabiy" radifi qo'llangan. "Yo hayot an-nabiy" jumlasining mumtoz she'riyatimizda radif sifatida qo'llanishi dastlab Haziniy Ho'qandiy ijodida uchraydi"[10;55]. Adabiyotshunos Otabek Jo'raboev ma'lumotlariga ko'ra: "Yo hayot, an-nabiy (g'azaliga muxammas) qo'shiq holida o'sha davrda xalq orasida juda mashhur bo'lgan. Misol uchun, atoqli adib Oybek "Qutlug' qon" romanidagi personajlardan biri Fazliddin xususida to'xtalganda bu g'azalning o'sha davrda mashhurligi haqidagi detaldan tasvir ob'ektida asosli foydalangan. G'afur G'ulom ham "Shum bola" qissasida bosh qahramon tilidan shunday hikoya qiladi: "...Grammofondan Hamroqul qorining "Yo hayot an-nabiy"sini eshitib, maza qilib choy icha boshladim [11;15]. Demak, Xislat "Armug'oni Xislat" bayozida na't ruhidagi she'rlarni kiritishda ularning xalq orasida mashhur ekanligiga ham ahamiyat qaratgan deyimimiz mumkin bo'ladi.

Xislat bayozlarida jami 3 hamd, 9 munojot, 13 na't ruhidagi she'rlar mavjud bo'lib, ular, g'azal, muxammas, masnaviy, to'rtlik shakllarida yozilgan.

Shoir bayozlaridan Madina, Makka shaharlaridagi ziyorat bilan bog'liq she'rlar ham o'rin olgan. Bunday she'rlarning hajm jihatdan salmoqlisi Zokirjon Furqatning "Hajnomasi"dir. "Ba'zi shoirlar musulmonlik burchini ado etib, Makka va Madina shaharlariga safar etib haj ibodatini bajarar ekanlar, ushbu muborak voqea tufayli dillarida jo'sh urgan tuyg'ular mavjini ifodalovchi lirik asarlar – hajnoma yaratganlar" [12;175].

Furqatshunos olim Nurboy Jabborov Furqatning "Hajnoma"si haqida quyidagicha yozadi: "Shoir "Hajnoma"si – adabiyotimiz tarixida ushbu mavzuda yozilgan asarlarning eng mukammal namunasi. Asar hajm jihatdan salmoqli, mohiyatan teran, badiiyat nuqtayi nazaridan yuksak ekani bilan alohida ajralib turadi. O'sha davrda tuzilgan ko'plab qo'lyozma va toshbosma manbalarda uchrashi ham bu asarning xalq ko'nglidan chuqur joy olgani, el orasida mashhur bo'lgani dalilidir"[13]. Olimning e'tirof etishicha, asar tarji'band janrining betakror namunasi. Asar 12 tarji'dan tarkib topgan bo'lib, har bir bandi 18 misradan jami 216 satrni o'z ichiga oladi.

"Armug'oni Xislat"da Furqat "Hajnoma" sining 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 11,12 tarji'lari kiritilgan va unga shunday jumlar ilova qilingan: "Bu "Hajnoma"yi Furqat alayhirrahmaning nusxasi nodir ul-vujudliqidin afzal ul hoji qori Mansurki, ul marhumning muxlisi qadimiylaridan erkanlar. Necha vositalar birla ul zoti sharifning bisotlaridagi nusxadin nusxa olib, ahboblarimiz nazarlariga jilvagar qilduk. Demak, shoir bayozdagi she'rlarning asl nusxasini topishga, shuningdek, xalq e'tiborini qozongan nodir manbalari tanlashga harakat qilgan, deyishimiz mumkin.

"Armug'oni Xislat"ga "Hajnomayi Pirimqori Andijoniy"sarlavhali 6 band 30 misrali muxammasi joylangan:

Och yo'lum, yo Rabki, o'zni shodmon aylab ketay,
Qasd etib man Ka'bani tarki jahon aylab ketay.
Ul Madinag'a fido bu jism-u jon aylab ketay,
Gar qabul etmas qator xodimon aylab ketay,
Ostonig'a vujudim posbon aylab ketay. (156-b.)

Shuningdek, "Savg'oti Xislat"da ham Pirimqorining "Ko'nglum'a tushub shavqi ziyorati Madina, Har dam chekaram oh, Afsus, vatan tutsam edi anda Haramda, Ul joyi sharafoh" satrlari bilan boshlanuvchi mustazodi keltirilgan. Xislat bayozlarida islom ibodati, ziyoratlar bilan bog'liq she'rlarning o'rin olishi tasodif emas. Chunki shoirming o'zi bir umr bu shaharlarga borib, ularni ziyorat qilishni orzu qilgan:

Nasibim, yo Rab, et joyi Madina,
Bo'lay to rohipaymoyi Madina,
Xayolimda tamoshoyi Madina,
Tushub dilg'a tamannoyi Madina,
Bo'lubman turfa shaydoyi Madina ("Armug'oni Xislat", 136-b).

She'r mazmunidan anglashiladiki, shoir Madina shahrida payg'ambarimiz Muhammad sollallohi alayhi vasallanning ziyoratlariga borishni orzu qilgan, xayollarida ham bu shaharni tomosha qilgan. Ammo ziyoratga borishga imkonsiz ekanligi "Netaykim, borg'ali yo'q menda qudrat, Aninchun tortaram g'am birla kulfat" misralarida ifoda etgan. Bunday ruhdagi she'rlarning bayozlardan o'rin olishi Xislatning orzulari, intilishlarining ro'yobi desak adashmagan bo'lamiz.

Xislat yashagan davrda ham zamonasining ziyolilari Bedil ijodiga hurmat bilan qaraganlar, uning she'riyatini,

falsafasini o'rganganlar. Haybatullohxo'ja Toshkent shoirlari orasida bedilxonligi bilan mashhur bo'lgan va "Tuhfayi Xislat"ga Bedilning mashhur baytiga sharh sifatida yozilgan g'azallarni tartib bilan joylashtirgan. "Tuhfayi Xislat" bayozi haqida adabiyotshunos Urfon Otajon shunday yozadi: "Bayozda shoirlarning duch kelgan asarlari jamlanmay, balki chuqur mulohaza bilan tartib berilib, turli dunyoqarashdagi, turli badiiy tayyorgarlikka ega bo'lgan o'quvchilarning did va talablari hisobga olingan. Masalan, unda Bedilning:

Bedastu poyon az asar navmid nest,

Intizori dom oxir mekashad naxchirro, – (Qo'l-oyoqsizlar ham bir narsadan noumid emaslar, Domning intizorligi oxiri ovni ilintiradi) mashhur bayti asosida yozilgan to'rtta falsafiy ruhdagi murakkab g'azal Kamiy, Vasliy, Asiriy va G'urbatiylar tomonidan Xislatning iltimosiga ko'ra shu bayoz uchun maxsus yozilganga o'xshaydi. Chunki ularning ikkitasining hoshiyasida "Xislat eshonga xitob" deb yozib qo'yilgan. Bu g'azallar shoirlarning o'zaro mushooralari sifatida bedilxonlikning bir turi bo'lib, ularning yuksak iqtidorini namoyon etadi"[14;4].

"Tuhfayi Xislat" bayozida Bedilning baytiga sharh sifatida yozilgan g'azallar tartib bilan joylashtirilganligi quyidagi misollarda ko'rishimiz mumkin. Bu shoirlar Bedilning falsafiy baytidan havola keltirib, g'azallarini shu mazmunga mos holda yozganlar:

Kamiy Toshkandiy:

Ko'shishi bedastu polar yo'q asardin noumid,
Intizori dom oxir tortg'usi naxchirning. (11-bet)

Vasliy Samarqandiy:

Ko'shishi bedastu polar yo'q asardan noumid,
Kim tuzog' termulmog'indin tortadur naxchirning. (12-

bet)

Asiriy Xo'jandiy:

Demagil bedastu polar sa'yi ma'yus murod,
Jalb etar dom intizori oqibat naxchirning. (13-bet)

G'urbatiy Turkistoniy:

Ko'shishi bedastu polar ham asardan yo'q yiroq,

Intizori dom jazobi erur naxchirning. (14-bet).

Bayozdagi she'rlarning Bedil g'oyalariga hamohang yozilishi va tartiblanishi o'zbek ziyolilarining XX asr boshlarida bedilxonlikni o'ziga xos madaniyat darajasiga ko'targanligidan dalolat beradi.

Xulosa. Haybatullohxo'janing o'z davrining ma'rifatparlardan ekanligi uning bayozchilik faoliyatida yorqin namoyon bo'ladi. 1910-1914-yillar shoir ijodining eng gullagan darlaridan bo'lib, bu yillarda "Hadyayi Xislat", "Armug'oni Xislat", "Savg'oti Xislat", "Tuhfayi Xislat" bayozlarini nashr ettirgan. "Hadyayi Xislat", "Armug'oni Xislat" she'riy guldastalariga Haybatullohxo'janing qadrdoni, o'z davrining mashhur shoiri, tarjimoni, mohir xattoti – Sidqiy Xondayliqiy kotiblik qilgan. "Savg'oti Xislat", "Tuhfayi Xislat" bayozlari Qori Mirzo Ahmad ibn Rizo Mumammad Shoshiy xati bilan ko'chirilgan va bularning nashriga Mulla Zafar ibn Shukur Muhammad Shoshiy homiylik qilgan. Ijodkor tomonidan tuzilgan bayozlarning matn xususiyatlarini o'rganish, ularning yaratilish davri, tuzilishi, mazmun-mundariyasi, umumiy va o'ziga xosliklari haqida tasavvur beradi. Shuningdek, shoirming orzu-maqсадlari, kechinmalari, voqeliklarga ijobiy-salbiy munosabatlari yoritiladi.

ADABIYOTLAR

1. Жалолов А. Хислат // Ўзбек тили ва адабиёти. 1969. №4. – Б.71.
2. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. I жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 21.
3. Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун-ул балоға (Нашрга тайёрловчи: А.Хайитметов). Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й. №1. – Б. 76.

4. Savg'oti Xislat. Bayoz. Toshbosma. O'zR FA SHI Asosiy fondi. Inv. №347. – Toshkent: O.Porsev matbaasi, 1914. – B. 2.
5. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 1-жуз. – Тошкент: Hilol-Nashr, 2019. – Б. 97.
6. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 354.
7. Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филология фанлари доктори илмий даражаси учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2004. – Б.129.
8. Tuhfayi Xislat. Bayoz. Toshbosma. O'zR FA SHI. Asosiy fondi. Inv. № 665. – Toshkent: G'ulom Hasan Orifjonov matbaasi, 1912-y. – B. 2.
9. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 444.
10. Нуриддинов Ш. Мулла Қўшоқ Мискин ҳаёти ва унинг адабий мероси. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент: 2011. – Б. 55.
11. Нуриддинов Ш. Мулла Қўшоқ Мискин ҳаёти ва унинг адабий мероси. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент: 2011. – Б. 55.
12. Ҳазиний. Девон (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва луғат-изоҳлар муаллифи: О.Жўрабоев). – Тошкент: Akademnashr, 2017. – Б. 15.
13. Жабборов Н. Ҳаж ва унинг маърифати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2019, 26 июль, №30 (4532).
14. Тухфаи Хислат (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Урфон Отажон). – Тошкент: Мерос, 1992. – Б. 4.